

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВА НА ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Юхно М. О.

Статтю присвячено аналізу теоретичних і прикладних питань щодо гарантій забезпечення права на захист у кримінальному провадженні. Звернено увагу, що у чинному КПК України право на захист обмежено вузьким колом учасників, яким воно надано, а також не досить вдало розкрито сутність його змісту, оскільки законодавцем перераховані окремі права підозрюваного, обвинуваченого.

Ключові слова: право на захист, правова допомога, підозрюваний, обвинувачений, гарантії забезпечення.

Статья посвящена анализу теоретических и прикладных вопросов относительно гарантий обеспечения права на защиту в уголовном производстве. Обращено внимание, что в действующем УПК Украины права на защиту ограничено узким кругом участников, которым оно предоставлено, а также недостаточно удачно раскрыта сущность его содержания, поскольку законодателем перечислены отдельные права подозреваемого, обвиняемого.

Ключевые слова: право на защиту, правовая помощь, подозреваемый, обвиняемый, гарантии обеспечения.

This article analyzes the theoretical and practical issues concerning the guarantees of the right to defense in criminal proceedings. The attention that the current Criminal Procedure Code of Ukraine the right to the protection of the participants is limited to a narrow range, which is provided, as well as insufficient successfully, reveals the essence of its content, since the legislator lists the individual rights of the suspect or accused.

Key words: right to protection, legal aid, the suspect, the accused, guarantee security.

Актуальність статті полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, який безпосередньо пов'язаний з процесами значних перетворень у всіх сферах соціальної практики, головним напрямом діяльності держави у галузі охорони прав, свобод та законних інтересів громадян стає їх гарантування, реалізація та забезпечення, а потім протидія кримінальним правопорушенням. У зв'язку з цим, гарантії забезпечення права на захист у кримінальному провадженні набувають особливої актуальності, оскільки окремі проблемні питання залишилися так і не вирішеними.

Постановка проблеми. Оптимізація та удосконалення системи заходів забезпечення належного рівня законності та правопорядку в державі, захисту прав і свобод людини та громадянина є невід'ємною умовою становлення України, як дійсно демократичної, соціальної, правової держави. Відповідно до ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Отже, на державні органи та посадових осіб покладено обов'язок визнання прав і свобод людини, створення умов для їх практичного дотримання та гарантування захисту, що досягається в результаті реалізації державою правоохоронної функції [1, с. 6], що обумовлює необхідність вироблення та

законодавчого закріплення і удосконалення правових гарантій забезпечення права на захист у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різноманітних проблемних питань забезпечення права на захисту присвятили свої праці такі науковці, як: С.Є. Абламський, Ю. П. Аленін, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, Т. В. Садова, О.В. Капліна, О.П. Кучинська, Ю. А. Кухарук, Л.М. Лобойко, В. Т. Маляренко, О.В. Мартовицька, В. Т. Нор, Л. Д. Удалова, О. Г. Яновська та інші. Проте, з часу прийняття КПК України 2012 р., до нього на сьогодні внесено понад 40 змін і доповнень, здійснено реформування міліції в поліцію, органів прокуратури і суду, однак підняті питання концептуально не досліджувались, зокрема щодо його новел і залишаються бути актуальними.

Виклад основного матеріалу. Початок ХХІ сторіччя увійшов в історію України із значними правовими перетвореннями, зокрема почали формуватися концептуально нові наукові та прикладні ідеї щодо удосконалення та реалізації захисту прав і свобод людини та громадянина, що пов'язано з розширенням цього напрямку в усіх сферах суспільного життя. За визначенням В. В. Радзівєвської права людини в своєму розвитку пройшли певні етапи становлення й розвитку, але цей процес є безперервний. Система прав людини яка склалася внаслідок історичного розвитку, становлення еталонів і стандартів є обов'язковим показником і нормою розвитку демократичного суспільства [2, с. 66], що ми підтримуємо. В підтвердження правильності обраного шляху до демократичних реформ і євроінтеграції, в Україні триває непростий, але поступовий шлях щодо удосконалення чинного законодавства, імплементація міжнародно-правових актів і використання правових стандартів та використання позитивного досвіду зарубіжних країн, зокрема і держав СНД. Не оминув такий процес реформування та удосконалення й сфери кримінального судочинства. Відтак, зміни у кримінально процесуальних відносинах спричинили необхідність переосмислення значення держави та її органів в уточненні та забезпеченні правових гарантій захисту учасників кримінального провадження. Досліджуючи цей напрям, Т. В. Садова зазначила, що права і свободи не є безмежними. Якщо людина в процесі реалізації своїх прав і свобод посягає на права і свободи інших, в такому випадку врегулювання конфлікту інтересів є обов'язком держави. У цьому разі ефективним інструментом щодо забезпечення охорони прав і свобод громадян виступає кримінальне судочинство [3, с. 18], що ми підтримуємо. Цьому в певній мірі сприяло прийняття у 2012 році чинного КПК України, в якому запроваджена значна кількість новел, окремі з яких запозичено із міжнародно-правових актів, позитивного досвіду окремих країн світу і практики діяльності Європейського суду з прав людини. Зазначене обумовлює необхідність запровадження в Україні ефективних законодавчих положень, які здатні реально забезпечувати надійний захист прав і свобод особи, а також виключити факти свавілля і беззаконня в діяльності працівників правоохоронних органів та суду з цього питання. Досліджуючи питання механізму та гарантій

забезпечення захисту прав і свобод особи, Л. Д. Воеводін зазначив про те, що охорона прав громадян полягає не стільки в охороні їх від порушень, скільки в забезпеченні умов та засобів для фактичного використання ними [4, с. 37], що ми підтримуємо. На користь вищезазначеного слід навести окремі статистичні данні, зокрема й після запровадження чинного КПК України. Так, у 2010 році судами було винесено 670 виправдовувальних вироків, а у 2013 відповідно 681 такий вирок. За даними Генеральної прокуратури України за 2014 рік у кожному другому зареєстрованому правопорушенні (53,5%) прийнято рішення про закриття за реабілітуючими підставами, тобто у 608 297 провадженнях, а за не реабілітуючими підставами закрито провадження у 6159 кримінальних правопорушеннях, що становить всього 1,2% від загальної кількості облікованих. Залишається невисоким відсоток розкриття кримінальних правопорушень минулих років, який зокрема складає лише 10,8%, тобто порушені права громадян таким чином залишаються не захищеними, а взагалі від злочинів за цей період потерпіло 393 тисячі 532 особи, у тому числі 7 тисяч 341 дитини, 12 тисяч 207 осіб загинуло [5]. В ході дослідження встановлені факти порушень прав підозрюваних, обвинувачених при обранні запобіжних заходів. Так, за аналізом Головного слідчого Управління МВС України в 2014 році прокурорами не погоджено 122 клопотання слідчих про тримання під вартою особами, що вчинили тяжкі чи особливо тяжкі злочини, що складає 6,3% від загальної кількості звільнених затриманих осіб. В свою чергу слідчими суддями відмовлено в задоволенні 1,5 тис. клопотань про тримання під вартою, або 80% (2013 р. - 71,8%) від загальної кількості звільнених. Основними підставами відмов вказаними інстанціями стали: відсутність у клопотанні посилань на наявність ризиків, зазначених у ст. 177 КПК України; не зазначення обставин, на підставі яких слідчий, прокурор дійшли висновку про наявність одного або декілька ризиків, зазначених у клопотанні з посиланням на матеріали, що підтверджують ці обставини; відсутність обґрунтувань неможливості запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні, шляхом застосування більш м'яких заходів; не приєднання до клопотання матеріалів, якими слідчий, прокурор, обґрунтовують доводи про обрання конкретного запобіжного заходу; не зазначення переліку свідків, яких слідчий, прокурор вважає за необхідне допитати під час судового розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу; відсутність підтвердження, що підозрюваному, обвинуваченому надано копії клопотання та матеріали, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу [6]. Вказані лише окремі недоліки в діяльності органів досудового розслідування і прокурорів свідчать про актуальність розглянутого питання та наявність невирішених проблем як теоретичного, так і прикладного характеру.

Враховуючи вищевикладене, доцільно розглянути правові гарантії забезпечення захисту особи у кримінальному провадженні. За дослідженням, першоосновою забезпечення права на захист людини і громадянина є норми загальновищезазначених міжнародно-правових актів, а саме: Загальної декларації прав людини [7], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [8], Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [9] та ін. Саме в цих та інших міжнародних документах закріплено фундаментальну формулу, зміст якої полягає в тому, що кожен, чий права та свободи було порушено,

має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження. З приводу цього в ст. 2 Міжнародного пакту встановлено, що держава повинна гарантувати кожному, чий права і свободи порушено, ефективний засіб правового захисту, і таке право повинно встановлюватись судовим або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави. Також, стаття 6 вказаної Конвенції передбачає право кожного обвинуваченого захищати себе особисто або використовувати правову допомогу захисника, обраного ним на власний розсуд. У свою чергу, більш поширено право на захист закріплено в міжнародних "Основних принципах, що стосуються ролі юристів", де в принципі першому передбачено, що кожна людина має право звернутися до будь-якого юриста за допомогою для захисту і відстоювання своїх прав та захисту їх на всіх стадіях кримінального судочинства [10]. Значення і роль наведених міжнародно-правових документів для нашої країни підтверджується тим, що стаття 9 Конституції України визначає, що чинні міжнародно-правові договори, угоди, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, являється частиною національного законодавства України.

Встановлення гарантії на правову допомогу знайшло своє закріплення у ст. 59 Конституції України, в якій передбачено, що кожен має право на отримання правової допомоги. При цьому, у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Також, кожен є вільним у виборі конкретного захисника своїх прав. В нормах Конституції України, як зазначили Г. В. Гребеньков і Д. П. Фіолевський, підтверджено намір держави та суспільства йти шляхом гуманізації і демократизації правових інститутів до міжнародних правових стандартів. Однак, на їх думку, як би прекрасно не звучали всі декларації, їх недостатньо. Необхідно наступально їх закріплювати у робочих документах, створюючи реальні умови для впровадження законодавчих положень у практику та судовий контроль за діяльністю слідчих. Адже непоодинокими, на жаль, є тенденції слідчо-оперативних працівників до перевищення своїх повноважень [11, с. 87 - 88]. Між тим, ще за час дії КПК України 1960 р. стосовно вказаного конституційного положення на практиці неодноразово виникали протиріччя, що й стало підставою офіційного тлумачення Конституційним судом України ст. 59 Конституції України, ст. 44 КПК України 1960 р. "Захисник" та 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення [12]. З цих питань Ю. А. Кухарук зазначила, що участь захисника є важливою гарантією забезпечення права на захист у кримінальному судочинстві, оскільки його діяльність має соціальний характер і спрямована на спростування звинувачення, встановлення обставин, які пом'якшують відповідальність підзахисного, запобігання порушень його конституційних прав. При цьому його діяльність спрямована не лише на інтереси підозрюваного, обвинуваченого, а й на інтереси правосуддя [13, с. 59-63], що ми підтримуємо. Підтвердженням реалізації конституційних гарантій є закріплення завдань органів досудового розслідування у "Положенні про органи досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України" згідно відомчого наказу МВС України від 09.08. 2012 року № 686, в п. 2.1 якого на першому плані закріплено, що на органи досудового розслідування покладаються такі завдання: захист

особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень; охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження [14]. В проекті нового наказу Національної поліції України з цих питань також закріплені такі положення. У чинному КПК України гарантію забезпечення права на захист деталізовано у положеннях ст. 20, відповідно до частини першої якої, право на захист полягає у наданні можливості підозрюваному, обвинуваченому, виправданому засудженому надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК України. Таким чином, аналіз змісту цього права надає можливість зазначити, що воно за своєю сутністю є досить таки широким, адже охоплює значну кількість можливостей. Забезпечення прав та законних інтересів у кримінальному процесі М. І. Капінус пропонує розглядати як діяльність слідчого, прокурора, судді та суду, захисника за участю інших учасників кримінального судочинства, що направлена на створення оптимальних умов для реалізації процесуальних прав та обов'язків та їх безпосереднє здійснення, що проводиться з метою охорони, захисту прав та законних інтересів особи, яка залучена до сфери кримінального судочинства та має у ньому власний правовий інтерес [15, с. 146], що ми підтримуємо та вважаємо за доцільне додати, що вказане слід розцінювати, як реалізацію конституційної гарантії щодо реалізації права особи на захист.

Дослідження положень ст. 20 КПК України свідчить, що законодавець приділив увагу саме праву на правову допомогу, зокрема кваліфіковану та безоплатну правову допомогу, яка у випадках, передбачених КПК України та/або законом, надається безоплатно за рахунок держави. Як зазначено в коментарі до Закону України "Про безоплатну правову допомогу", в коло осіб, на яких поширюється конституційна гарантія та норма закону щодо надання кожному праву допомогу, входять всі без винятку громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Ця норма впливає з положень статті 26 Конституції України, згідно з якою іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами та свободами, як і громадяни України [16, с. 13]. Відтак, наведене дає можливість констатувати, що здебільшого вони спрямовані на захист прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого. З однієї сторони, це не суперечить міжнародно-правовим актам, оскільки в них передбачено можливість суду чи компетентного органу встановлювати відповідні підстави та випадки правового захисту. З іншої, все ж таки, у нормах наведених документів зазначено право кожного. Мова йде про те, що норми цих документів мають загальний, абстрактний характер, у зв'язку з чим вони повинні бути деталізовані в національному законодавстві. Однак, як засвідчило дослідження, у чинному КПК України право на захист обмежено вузьким колом осіб. На нашу думку, не досить вдало розкрито й сутність змісту права на захист, оскільки законодавцем перераховані окремі права підозрюваного, обвинуваченого, що закріплені в положеннях ст. 42 КПК України. До вказаного додамо наукову позицію В. С. Шадріна, який зробив висновок, що забезпечення прав має комплексний характер, оскільки охоплює усі

форми сприяння учасникам процесу у реалізації прав, зокрема: інформування особи про володіння правами та їх роз'яснення; створення необхідних умов щодо повноцінної реалізації прав; охорону прав від порушень; захист прав; поновлення порушених прав [17, с. 40], що ми підтримуємо та додаємо, що згідно положень КПК України роз'яснення здійснюється як усно, так і письмово, що надається у вигляді витягу із прав та процесуальних обов'язків. Водночас, С. І. Мінченко і О. Є. Омельченко констатували, що державне юридичне забезпечення і захист основних прав і свобод людини в Україні сьогодні ще не можна назвати задовільним, навіть прийняті закони з різних причин не завжди реалізуються повною мірою. Проте наприклад, обраний Українською державою, дає підставу сподіватися на поліпшення ситуації [18, с. 75], що ми підтримуємо. У контексті дослідження зазначимо, що розкриття сутності права на захист ускладнюється неоднозначним його понятійним апаратом. Зокрема, трактування поняття "права на захист" не закріплено на законодавчому рівні, що в повній мірі не дозволяє визначити його повно та використовувати у правозастосовній діяльності. Слід зазначити ще про одну конституційну гарантію захисту прав особи щодо права на оскарження процесуальних рішень. Ще першого листопада 1996 року було прийнято Постанову Пленуму Верховного суду України № 9 "Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя" в якій зазначено, що Конституцією України кожній людині гарантовано право звернутися до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод. А як доречно вказала О. Г. Яновська, право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності слідчого, прокурора, слідчого судді є однією із найважливіших гарантій захисту громадянами своїх прав і свобод від їх порушення як з боку органів, що здійснюють розслідування та судовий контроль у кримінальному провадженні, так і з боку інших осіб, що беруть участь у ньому [19, с. 12]. Відмітимо, що окреме положення з цього питання також закріплено у ч. 4 ст. 55 Конституції України, згідно якого особа має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Реалізація такої гарантії підтверджується даними щодо звернень громадян України до Європейського суду з прав людини, яка посідає четверте місце за кількістю звернень. Вказане підтверджує актуальність піднятих у статті проблем.

Висновок. Закріплення гарантій забезпечення і реалізації права особи на правову допомогу саме в Конституції України є результатом імплементації загально-визнаних норм і принципів міжнародних правових актів в національне законодавство України і запровадження у правозастосовну діяльність органів досудового розслідування та інших правоохоронних органів і суду, а також підтверджує наявність проблемних питань і доцільності їх подальшої теоретичної розробленості в цьому напрямі та подальшого удосконалення чинного КПК України. Втім, підняті питання не є остаточними і підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

Література

1. Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія / О. І. Безпалова. - Харків : НікаНова, 2014. - 544 с.
2. Радзієвська В. В. Права людини нового покоління та

їх міжнародно-правове регулювання / В. В. Радзівська // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. - № 5 (72). - 2010. - С. 66.

3. Садова Т. В. Обмеження прав і свобод у кримінальному судочинстві України та держав англо-американської правової системи в контексті міжнародних стандартів : автореф. дис. ... кандит. юрид. наук 12.00.09 - кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза, оперативно-розшукова діяльність / Т. В. Садова; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ, 2009. - 20 с.

4. Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан / Л. Д. Воеводин. - М. : Изд-во МГУ, 1972. - 300 с.

5. Інформаційно-аналітичні матеріали про стан та структуру кримінальних правопорушень в Україні за 2014 рік / Генеральна прокуратура України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

6. Бубир Ю. В. Запобіжні заходи у кримінальному провадженні: навч. посіб. / Ю. В. Бубир, Г. І. Глобенко, О. О. Юхно. - Харків: НікаНова, 2015. - 192 с.

7. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 // Голос України від 10.12.2008 - № 236.

8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 // Голос України від 10.01.2001 - № 3.

9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 // Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

10. Основні принципи, що стосуються ролі юристів від 07.09.1990 // Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_313.

11. Гребеньков Г. В. Юридична етика: навч. посіб. / Г. В. Гребеньков, Д. П. Фіолевський. - К.: Алерта, 2004. - С. 87-88.

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення поло-

жень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) // Офіційний вісник України від 08.12.2000 - 2000 р., № 47, стор. 109, стаття 204.

13. Кухарук Ю. О. Відвід захисника від участі у кримінальній справі в кримінальному процесі України: монографія / Ю. О. Кухарук. - Київ : Центр учб. літ., 2013. - 148 с.

14. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 09.08.2012 № 686 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1769-12/page>

15. Капинус Н. И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер пресечения в уголовном процессе : монография / Н. И. Капинус. - М. : Буковед, 2007. - 416 с.

15. Закон України "Про безоплатну правову допомогу". Науково-практичний коментар / за заг. ред. М. В. Оніщука. - К. : КП-Сервіс, 2012. -100 с.

16. Шадрин В. С. Обеспечение прав личности при расследовании преступлений / В. С. Шадрин. - Волгоград : Изд-во Волгогр. юрид. ин-та МВД России, 1999. - С. 40.

17. Мінченко С. І. Гарантії забезпечення прав людини і громадянина при проведенні окремих слідчих дій / С. І. Мінченко, О. Є. Омельченко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. - 2010. - № 5 (72). - С. 75.

18. Яновська О. Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні судового контролю у кримінальному провадженні / О. Г. Яновська // Вісник Академії адвокатури України. - 2013. - № 2(27). - С. 12-17.

*Юхно М. О.,
здобувач ХНУВС
Надійшла до редакції: 01.12.2016*